
ՄԱԼԱԹԻԱ ԳԱՎԱՌԻ ՀԱՅԱԲՆԱԿ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԵՐԸ
(1835–1870-ական թվականներ)

ԱՐՓԻՆԵ ԲԱԲԼՈՒՄՅԱՆ

Մալաթիա գավառը գտնվում էր Արևմտյան Հայաստանի հարավային հատվածում, այն նախկինում մաս էր կազմել Մարաշի էյալեթի՝, ապա՝ Դիարբեքիրի վիլայեթի: 1882–1883 թթ. սկսած գավառը մտնում էր նորաստեղծ Խարբեռդի նահանգի մեջ: Գավառն ընդգրկում էր Փոքր Հայքի հարավային ու արևելյան շրջանները, նաև պատմական Կոմմագենեի տարածքը (Հյուսնի Մանսուր, Պեհեսնի, Մամոսատ):

Մալաթիայի վերաբերյալ հաղորդումներ կան ինչպես հայկական, այնպես էլ օտար աղբյուրներում: Նախ անդրադառնանք օտար աղբյուրներին: Գավառի հայաշատ կենտրոնը Մալաթիա քաղաքն էր, որը հայտնի էր պտղատու այգիների առատությամբ, գեղեցիկ բնապատկերներով: Բնակավայրի վերաբերյալ հետաքրքիր տեղեկություններ է հրապարակել 1838–1839 թթ. Մահմուդ II սուլթանի կողմից թուրքական բանակի խորհրդատու նշանակված գերմանացի զինվորական, գեներալ ֆելդմարշալ Հ. Մոլտկե Ավագը: Նա անձամբ եղել է Մալաթիայում, որի մասին էլ հիշատակել է 1841 թ. գերմաներեն լեզվով լույս տեսած նամականիում՝ «Նամակներ 1835–1839 թթ. Թուրքիայում տիրող իրավիճակի և իրադարձությունների վերաբերյալ»¹: Մալաթիան, ըստ նրա, հազվագյուտ, շատ ջրառատ բնակավայր էր², ինչը նպաստում էր, որ մշակվող այգիներն առանձնանային իրենց բերրիությամբ: Մալաթիայի գեղեցկության, այգիների տված առատ բերք ու բարիքի մասին Մոլտկեն գրում է 1838 թ. սեպտեմբերի 2-ի նամակում³: Հարկ է նշել, որ Մալաթիայի բազմատեսակ մրգերն ու բանջարեղենն արտահանվում էին այլ վայրեր:

¹ Վարչական միավոր Օսմանյան Թուրքիայում, հետազայում՝ վիլայեթ, որը համապատասխանում է նահանգին:

² H. Von Moltke. Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei aus den Jahren 1835 bis 1839, Berlin, 1841.

³ Նույն տեղում, էջ 300:

⁴ Նույն տեղում, էջ 306:

1840 թ. է վերաբերում անգլիացի աշխարհագրագետ, ճանապարհորդ Ու. Էինսվորթի ուսումնասիրությունը⁵, որը ևս եղել է Մալաթիայում: Նա գրում է, որ Մալաթիան ուներ 500 տուն, որոնցից ամեն երկրորդն ավերված էր: Քաղաքը շրջապատված էր քանդվող աշտարակներով, պարիսպների ավերակներով: Հեղինակը, թերևս, խոսում է հին Մալաթիայի մասին: Բանն այն է, որ XIX դ. վերջերին հիշատակվող Մալաթիան գավառի կենտրոնական բնակավայր է դարձել ավելի ուշ, քան բուն հին Մալաթիան: Հին Մալաթիան հիշատակվում է նաև որպես Էսկիշեհիր, այն այլ բնակավայր էր, թեև գտնվում էր նոր քաղաքի հարևանությամբ: Ինչ վերաբերում է Նոր Մալաթիա բնակավայրին, ապա այն նախապես անվանվում էր Ասփուզի: Վերջինս գտնվում էր պտղատու այգիների մեջ և Մալաթիայի բնակիչների ամառանոցն էր: Էրզրումում անգլիացի հյուպատոս Ջ. Բրանտը գրում է, որ Մալաթիայի բնակիչները տարվա ընթացքում Ասփուզիում ապրել են 7 ամիս, ապա ձմեռել՝ Մալաթիայում: Ամռան ընթացքում Մալաթիան դատարկվում էր, մնում էին մի քանի պահակներ: Մալաթիան ու Ասփուզին միասին որպես մեկ բնակավայր, ըստ Բրանտի, ունեին 3923 ընտանիք, որից 2800-ը՝ թուրք, 1123-ը՝ հայ⁷: 1835 թ., երբ Բրանտն այցելել է Մալաթիա, Ասփուզին դեռևս ծառայում էր որպես ամառանոց:

Մալաթիա քաղաքի և շրջակա բնակավայրերի բնակիչների խաղաղ կյանքն էապես փոխվում է պատերազմական իրադրության պայմաններում: Խոսքը Եզհիպտոսի և Օսմանյան կայսրության միջև 1839–1841 թթ. ծավալված երկրորդ պատերազմի մասին է: Թուրքական զորքը 1838–1839 թթ. ձմեռն անցկացնում է Մալաթիայում: Բնակչությունը չի կարողանում վերադառնալ քաղաք և մնում է ամառանոցում՝ Ասփուզիում: 1838 թ. դեկտեմբերի 8-ի մտերիմներին գրած նամակում Հ. Մոլտկեն, անդրադառնալով այս խնդրին, հայտնում է, որ հնարավոր չէր զորքի և բնակչության կեցությունը նույն բնակավայրում համատեղել, հետևաբար, որոշվել է Մալաթիան վերածել զորանոցի, իսկ բնակչությունը պետք է մնար ամառանոցում⁶: Սա է պատճառը, որ տարիների ընթացքում, երբ արդեն զորքը հեռացել էր, հին քաղաքը վերածվում է ավերակների, իսկ քանդված տների շինանյութի մի մասը բերվում է Ասփուզի: Այսպիսով, հին քաղաքի հաշվին նորն է մեծացել ու բարգավաճել:

⁵ W. Ainsworth. Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea, and Armenia, vol. I. London, 1840.

⁶ Նույն տեղում, էջ 255:

⁷ J. Brant. Journey through a part of Armenia and Asia Minor in the year 1835.– “Journal of the Royal Geographical Society of London”, vol. 6, 1846, p. 211.

⁸ H. Von Moltke. Նշվ. աշխ., էջ 332:

Ըստ Հ. Մոլտկեի՝ 1839 թ. Մալաթիա քաղաքն ուներ 12000 բնակչություն⁹: Այս տվյալը գրեթե համընկնում է Էինսվորթի վկայության հետ, որի համաձայն՝ քաղաքի բնակչությունը 1840 թ. հաշվվում էր մինչև 11000 շունչ, որից 8000-ը՝ մահմեդական, 3000-ը՝ հայ¹⁰: Նշենք, որ բնակչության թվաքանակը վերոհիշյալ տվյալներից կարող էր ավել լինել, քանի որ հին քաղաքում դեռևս կարող էին բնակիչներ լինել, բացի այդ, պատերազմական իրավիճակում հնարավոր չէր ավելի ստույգ հաշվարկել բնակչության քանակը:

Ռուս զինվորական, գեներալ Ե. Չիրիկովը ևս հաստատում է, որ Հին Մալաթիան բնակիչների կողմից վերջնականապես լքվել է 1838 թ., երբ Հաֆեզ փաշան, պարսվելով Նիսիբի մոտ, իր զորքի հետ հանգրվանել է այստեղ¹¹: Դաժան ձմռան ընթացքում զինվորները քանդել և որպես վառելանյութ են օգտագործել քաղաքի շուրջ 200 տները: Ե. Չիրիկովը գրում է, որ հին քաղաքից դեպի հարավ՝ 2 ժամ հեռավորության վրա, գտնվող Ասփուզին դարձել է բնակիչների համար հիմնական բնակավայր և ստացել Նոր Մալաթիա անունը¹²: Հետագայում արդեն այս բնակավայրը հիշատակվում է ուղղակի Մալաթիա: Պատերազմի տարիներին ինչպես Մալաթիայում, այնպես էլ Ասփուզիում տարածված էին հիվանդությունները: Էինսվորթը վկայում է, որ միայն մի աշնան ընթացքում զինվորներից 400-ը մահացել են¹³: Բրանտը ևս հավաստում է, որ ժանտախտը, խոլերան և քրոչերի ասպատակությունները բերում են բնակչության նվազեցմանը. հետևաբար, ըստ հեղինակի, Մալաթիայի ընդարձակ ու բերրի դաշտը վերածվում էր գրեթե ամայի ու անմշակ տարածքի¹⁴: Այնուամենայնիվ, խաղաղության վերահաստատման պայմաններում բնակչությունը հետզհետե անցնում է բնականոն կյանքի և Նոր Մալաթիան կրկին վերականգնում է իր բարգավաճ դիրքը: 1840-ականներին, ըստ Չիրիկովի, այստեղ արդեն բնակվում էր մինչև 1500 տուն բնակիչ, որից հայեր էին 500 տունը¹⁵:

⁹ Նույն տեղում:

¹⁰ W. Ainsworth. Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia, pp. 255 – 256.

¹¹ Путевой журналъ Е. И. Чирикова, русского комиссара - посредника по турецко-персидскому разграничению 1849–1852. Записки Кавказского отдела Императорского русского географического общества. СПб., 1875.

¹² Նույն տեղում, էջ XXXV:

¹³ W. Ainsworth. Notes on a Journey from Kaisariyah, by Malatiyah to Bir or Birehjik, in May and June 1839. – “Journal of the Royal Geographical Society of London”, vol. 10, 1841, p. 321.

¹⁴ J. Brant. Նշվ. աշխ., էջ 211:

¹⁵ Путевой Журналъ Е. И. Чирикова, с. XXXV–XXXVI.

1830-ականների վերջերին Մալաթիա է այցելել նաև ֆրանսիացի հնագետ, ճարտարապետ Շ. Թեքսիեն: Նա գրում է, որ Մալաթիան ուներ 30000 բնակիչ, հայերը կազմում էին 1200 տուն¹⁶: Շ. Թեքսիեն Մալաթիայի բնակչության մեջ նաև հաշվել էր քաղաքում կայանած զորքին, նրանց ընտանիքների անդամներին:

1850-ական թվականներից Մալաթիան հայտնվում է բողոքական միսիոներների և կաթոլիկ քարոզիչների տեսադաշտում. հետևաբար, հատկապես, հայ բնակչության թվաքանակի, նրանց զբաղմունքի վերաբերյալ արժեքավոր տեղեկություններ են հաղորդվում միսիոներների տարբեր գրառումներում: Մասնավորապես, «The Missionary Herald» ամսագրի մի քանի համարներում տեղեկություններ կան Մալաթիա գավառի որոշ բնակավայրերի, այդ թվում՝ Մալաթիա քաղաքի հայ բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ: Այսպես, 1852 թ. դրությամբ Մալաթիա քաղաքում ապրում էր 7000 հայ¹⁷: Այնթափում աշխատող միսիոներ Բ. Շնայդերը 1861 թ. գրում է, որ Մալաթիան մեծ ու զեղեցիկ քաղաք էր, ուներ 8000 հայ և մի քանի հազար օկզլբաշօ բնակչություն¹⁸: Ամերիկացի միսիոներ Ս. Ռիչարդսոնը, ով աշխատում էր Արաբկիրում, 1862 թ. հաղորդում է՝ Մալաթիայում ապրում էր 8000–10000 հայ և 40000 քուրդ ու թուրք բնակիչ¹⁹:

Մալաթիայում ավետարանական եկեղեցին հիմնվել է 1863 թ.՝ 5 անդամով: Ամերիկացի միսիոներ Ջ. Բարտոնը գրում է, որ այդ շրջանում բողոքականները մայր եկեղեցու կողմից ենթարկվում էին մեծ հալածանքների. նրանք քարկոծվում էին, ժամերգության վայրերն ու տները օնգովվում էին, երեխաները փողոցներում ձեռնկտում էին, անգամ մահացածներին մերժվում էր թաղման տեղ տալ²⁰: Հետագա տարիներին արդեն իրավիճակը հանդարտվում է, աճում է բողոքականություն ընդունած հայերի թվաքանակը: Նրանք հիմնում են կրթարաններ, զբաղվում նաև կանանց ու աղջիկների կրթության խնդրով: 1866 թ. Մալաթիայում բացվում է ավետարանական երկսեռ վարժարանը²¹: Նկատենք, որ մինչ այդ՝ 1856–1860 թթ., Մալաթիայի Ս. Աստվածամայր եկեղեցու հարևանությամբ կառուցվել էր Սահակյան մայր վարժարանը, իսկ 1872–1873 թթ. Ս. Հարություն եկեղեցու հարևանությամբ բացվում է Ներսեսյան

¹⁶ Ch. Texier. Asie Mineure: Description géographique, historique et archéologique des provinces et des villes de la Chersonnèse d'Asie. Paris, 1862, p. 589.

¹⁷ «The Missionary Herald», 1852, December, p. 359.

¹⁸ «The Missionary Herald», 1861, December, p. 364.

¹⁹ «The Missionary Herald», 1862, November, p. 351.

²⁰ «The Missionary Herald», 1892, February, p. 64.

²¹ Ա. Ալպոյաճեան. Պատմութիւն Մալաթիոյ հայոց, Պէյրուի, 1961, էջ 725:

վարժարանը, 1875 թ. Ս. Երրորդություն եկեղեցու մոտ՝ Արամյան վարժարանը²²: Նշենք, որ 1860–1870-ականների ընթացքում ինչպես Խարբերդում, Ակնում, Արաբկիրում, այնպես էլ Մալաթիա քաղաքում որոշակի աշխուժություն և կրոնական, կրթական կյանքի զարթոնք էր նկատվում, ինչին, հայտնի փաստ է, նպաստում էին նաև բողոքական քարոզիչները:

Գ. Սրվանձտյանցը ևս արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում Մալաթիայի վերաբերյալ: Նա գրում է, որ Մալաթիայում չկային հարուստ դրամատեր հայեր, չկային նաև կարիքավորներ, այլ կային մարդիկ, որոնք լիքնեց մեծամեծ տներով, ընդարձակ այգեստաններով, ծառաստաններով, և քիչ մը շահով երջանիկ կը կարծեին ինքզինքնին²³: Հավելենք, որ Գ. Սրվանձտյանցի բերած տեղեկությունները վերաբերում են 1870-ական թվականների վերջերին:

Ամփոփելով վերոգրյալը՝ նշենք, որ, ամենայն հավանականությամբ, Մալաթիա քաղաքում 1870-ականների դրությամբ, հաշվվում էր շուրջ 1500 տուն կամ մոտ 10000 հայ բնակիչ:

Ու. Էինսվորֆն իր աշխատանքում նաև անդրադառնում է Մալաթիա գավառի մի քանի հայաբնակ բնակավայրերի, բերում բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ տվյալներ: Մասնավորապես, Պեհեսնի գյուղաքաղաքում, որը հեղինակը նշում է Պեսնի ձևով, 1830-ականների վերջերին բնակվում էր 2500 տուն մահմեդական, 250 տուն հայ բնակիչ²⁴: “The Missionary Herald” ամսագրի 1852 թ. համարներից մեկում նշվում է, որ Բեսնեն (Պեհեսնի) ունի շուրջ 1000 հայ բնակիչ, ըստ միսիոներների վկայության՝ այստեղ արդեն զգացվում էր կրոնական զարթոնքի սկիզբը: Նույն համարում անդրադարձ կա նաև Մալաթիա քաղաքի հայ բնակչության թվաքանակի մասին, որը հաշվվում էր 7000 հոգի²⁵:

Հյուսնի Մանսուր ավանում (Ադիաման), ըստ Ու. Էինսվորֆի, 1840 թ. ապրում էր 800 տուն մահմեդական, 300 տուն հայ բնակիչ²⁶: “The Missionary Herald” ամսագրի 1852 թ. համարներից մեկում տպված միսիոներների տեղեկագրում նշված է, որ Հյուսնի Մանսուրն ունի 2000 հայ բնակիչ²⁷: Տվյալներ

²² Նույն տեղում, էջ 707, 713–714:

²³ Գ. Սրվանձտյանց. Թորոս աղբար, հ. Ա, Կ. Պոլիս, 1879, էջ 309:

²⁴ W. Ainsworth. Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia, p. 265.

²⁵ “The Missionary Herald”, 1852, December, p. 359.

²⁶ W. Ainsworth. Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia, p. 267.

²⁷ “The Missionary Herald”, 1852, December, p. 359.

կան, որ XIX դ. կեսերին այստեղ են հաստատվել նաև գաղթականներ: Մասնավորապես, Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարանի (այսուհետև՝ ԳԱԹ) Ս. Հայկունու ֆոնդում պահվում է մի տեղեկագիր, որի համաձայն՝ Ալաշկերտի Ամաստ գյուղից մի խումբ գաղթականներ երկար դեգերումներից հետո՝ 1850 թ., ի վերջո, հաստատվել են Հյուսնի Մանսուրում կամ նրա հարակից գյուղերից մեկում²⁸: Ըստ Մալաթիայի վերաբերյալ արժեքավոր ուսումնասիրության հեղինակ Կարապետ քահանա Պեննեյանի՝ հյուսնիմանսուրցիներն ավելի եռանդուն էին կրթական, ազգային գործերում, քան՝ մալաթիացիները²⁹:

Գերզեն (Կարկատ) գյուղում, ըստ Ու. Էինսվորթի, 1839–1840 թթ. ապրում էր 150 տուն բնակիչ, որից 25 տունը հայեր էին³⁰: Չնայած փոքր թվաքանակին՝ հայերն այստեղ ունեին եկեղեցի ու քահանա: Մալաթիայի տարածքում Ու. Էինսվորթը հիշատակում է նաև Օլդիշ գյուղը, որն ուներ 40 տուն հայ և նույնքան էլ՝ քուրդ բնակչություն³¹:

Գրեթե նույն ժամանակահատվածին՝ 1847 թ. է վերաբերում Արդուլ Մեջիդ սուլթանի երրորդ սենեկապետ Բադուպ բեյի հետ Բաբելոն ճանապարհորդած բժիշկ Բ. Ֆերուհիսանի հիշատակությունը Հեքիմ Խան բնակավայրի մասին, որը, ըստ հեղինակի, ուներ 200 տուն քուրդ և 20 տուն հայ բնակիչ³²: Մի փոքր այլ տվյալի ենք հանդիպում Ե. Չիրիկովի գրառումներում, ըստ որի՝ 1849–1850 թթ. Հեքիմ Խանն ուներ 150 տուն բնակիչ, որից հայ էր 40 տունը³³: Ջ. Բրանտի տվյալներով էլ՝ 1835 թ. Հեքիմ Խանն աղքատիկ, փոքրիկ քաղաք էր, ուներ մոտ 250 թուրք և 35 հայ ընտանիք³⁴:

Ըստ որոշ աղբյուրների՝ Հեքիմ Խանը նախկինում ունեցել է սովոր հայ բնակչություն, սակայն նրանց մի մասը փոխադրվել է այլ բնակավայր, մյուսներն էլ իսլամացել են: Այս բնակավայրի հայաթափման մասին բողոքական քարոզիչ, պատվելի Ջ. Բաջերը գրում է. □Մեծ էր մեր հիասթափությունը, երբ,

²⁸ ԳԱԹ, Ս. Հայկունու ֆ., վ. 69, թ. 1:

²⁹ Կ. քահանա Պեննեյան. Մալաթիոյ տեղագրական և ազգագրական աշխատասիրութիւնը և Գրիգոր Խանձեանի Մալաթիոյ գաւարաբարբառը, [Հալեպ, 1942], էջ 223:

³⁰ W. Ainsworth. Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia p. 276.

³¹ Նույն տեղում, էջ 273:

³² Բ. Ֆերուհիսան. Ճանապարհորդութիւն ի Բաբելոն ընդ Հայաստան, յամի Տեան 1847, Տպագրութիւն ի վանս Ս. Աստուածածնի Յ՝Արմաշ, 1876, էջ 40:

³³ Путьевой Журналъ Е. И. Чирикова..., с. XXXIV.

³⁴ J. Brant. Նշվ. աշխ., էջ 212:

հասնելով Հեքիմ Խան, լսեցինք, որ քրիստոնյաների մեծ մասն իրենց հարևան մահմեդականների կողմից շարունակվող բռնությունների պատճառով ստիպված են եղել լքել բնակավայրը: Այստեղ մնացել է 12–40 հայ ընտանիք, որոնց վիճակը խոսում է նրանց կեղեքումների մասին³⁵: Պեննեյանը ևս անդրադարձել է Հեքիմ Խան բնակավայրի հայ բնակչությանը, մասնավորեցնելով, որ իր աշխատանքը պատրաստելուց (20-րդ դ. սկիզբ) 50–60 տարի առաջ նրանց մի մասը գաղթել է Մալաթիա, Սեբաստիա, Յոզղաստ, Կյուրին և այլ բնակավայրեր³⁶:

Ըստ Ե. Չիրիկովի՝ 1849–1850 թթ. Աղջա Դաղ գավառակի Հասան Չելեբի բնակավայրը 70 տուն ունեցող գյուղ էր³⁷, ցավոք Չիրիկովը չի հստակեցնում հայերի թվաքանակը:

Ընդհանրապես, բնակչության տեղաշարժերը հատուկ էին նաև Մալաթիայի գավառի հայությանը, հետևաբար, կային բնակավայրեր, որոնք նախկինում մեծ կենտրոններ են եղել, սակայն ժամանակի ընթացքում վերածվել էին փոքրաթիվ հայությանը գյուղական բնակավայրերի: Կ. Պեննեյանը հիշատակում է Քեսու, Անսուր գյուղերը, որոնք ժամանակին եղել են քաղաքատիպ ավաններ, սակայն XIX դ. վերջերին դարձել են փոքրաթիվ հայ բնակչությանը գյուղեր: Մասնավորապես, Քեսուի հայերի մի մասը գաղթել էր Պեհեսնի, իսկ Անսուրի հայտնի գերդաստաններից հաստատվել էին Մալաթիա քաղաքում³⁸:

Հայ բնակչության տեղաշարժերի պատճառները մի քանիսն էին, հիմնականը, սակայն, մահմեդական բնակչության կողմից ճնշումներն էին, որոնց տեղի տալով՝ բնակչության մի հատված հեռանում էր ծննդավայրից: Նախկինում հայաշատ գյուղական բնակավայրերից մի քանիսը դարձան ամբողջությամբ քրդաբնակ կամ թրքաբնակ, ինչպես Աղջա Դաղի, Պեհեսնիի ու մյուս բնակավայրերի բազմաթիվ գյուղեր: Ա. Ալպոյաճյանի կարծիքով, մասնավորապես, Աղջա Դաղի շրջանի քրդերն իսլամացած հայեր էին³⁹: Այդ մասին է վկայում նաև Գ. Մրվանձոյանցի հիշատակությունը, ըստ որի՝ Աղջա Դաղի ձորերում և բլուրներում գտնվում էին բազմաթիվ խաչքարեր ու շինության ավերակներ⁴⁰: Հարկ է նշել, որ Պեհեսնիի հայերի մի ստվար հատվածը, թեև

³⁵ G. Badger. The Nestorians and their Rituals, vol. 1. London, 1852, p. 32.

³⁶ Կ. ք ա հ ա ն ա Պ է ն է ե ա ն. նշվ. աշխ., էջ 234:

³⁷ Путевой Журналъ Е. И. Чирикова..., с. XXXIV.

³⁸ Կ. ք ա հ ա ն ա Պ է ն է ե ա ն. նշվ. աշխ., էջ 228, 233:

³⁹ Ա. Ա լ պ ո յ ա ճ ե ա ն. նշվ. աշխ., էջ 459:

⁴⁰ Գ. Մրվանձոյանց. նշվ. աշխ., էջ 321:

պահում էր հայ ինքնությունը, այնուամենայնիվ, թրքախոս էր՝ զրկված եկեղեցի գնալու, քահանա ունենալու հնարավորությունից⁴¹:

Հայ բնակչության նկատմամբ իրականացվող հալածանքները, կրոնական ճնշումների գործելակերպը շարունակական բնույթ էր կրում և ընդգրկում էր Օսմանյան կայսրության գրեթե բոլոր հայաբնակ բնակավայրերը: 1878 թ. օգոստոսի 29-ին ՍՉակ-ում հրապարակվում է Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի կողմից 1876 թ. կազմված պաշտոնական տեղեկագիրքը գավառական հարստահարությունների վերաբերյալ, որում, ի թիվս այլ ճնշումների ու հալածանքների, հիշատակվում է Մալաթիա գավառում Մուսթաֆա բեկի՝ հայերի նկատմամբ ունեցած մոլեռանդ վերաբերմունքը, ինչպես նաև՝ մահմեդականների կողմից շան վզից խաչ կախելու և քաղաքի փողոցներում ու շուկաներում ման տալու նվաստացուցիչ իրողությունը:

Կրոնական, ազգային հալածանքները, ինչպես հայտնի է, բնորոշ էին Արևմտյան Հայաստանի և Օսմանյան կայսրության մյուս հայաբնակ բնակավայրերի հայությանը: Հետևաբար, Մալաթիա գավառում ևս բազմաթիվ բնակավայրեր հայաթափ էին լինում, որոշներում էլ հայերը ենթարկվում էին իսլամացման, ոմանք էլ հարկադրաբար բնակություն էին հաստատում այլ վայրերում:

АРМЯНСКИЕ НАСЕЛЕННЫЕ ПУНКТЫ ОБЛАСТИ МАЛАТИЯ (1835–1870-е годы)

АРПИНЕ БАБЛУМЯН

Резюме

Область Малатия, которая в 1882–1883 гг. была присоединена к провинции Харберд Западной Армении, включала южную и восточные части Малой Армении, а также историческую территорию Коммагена.

В 1870-е годы некоторые иностранные ученые, военные, миссионеры путешествовали по территории Малатии и в своих мемуарах и книгах описывали населенные пункты региона, приводили данные о жизни и численности армян. В частности, немецкий генерал - фельдмаршал Х. Мольтке старший рассматривает обстоятельства переселения населения старого города Малатия в дачный участок Аспузи. Аспузи переименовали в Малатию, а старый город упоминается как Эскишеир.

⁴¹ Կ. ք ա հ ա ն ա Պ է ն ն է ե ա ն. նշվ. աշխ., էջ 227:

Интересные факты приводятся также в дневниках британского географа, путешественника У. Ейнсворфа, русского генерала Е. Чирикова, в воспоминаниях американских миссионеров С. Ричардсона, Дж. Бартона и других.

Об исламизации и переселениях армянского населения данного региона приводятся ценные сведения и в исследованиях армянских авторов, в частности, священников Г. Сrvандзтыанца и К. Пеннеяна.

По данным иностранных и армянских источников, в 1835–1870-е годы в городе Малатия проживало около 1500 домов или 10 000 душ армян.

THE ARMENIAN SETTLEMENTS OF MALATIA REGION (1835–1870s)

ARPINE BABLUMYAN

S u m m a r y

Malatia district, which was joined to Kharberd province of Western Armenia in 1882–1883 included also the southern and the eastern parts of Lesser Armenia as well as the historical territory of Commagene. Travelling in the mentioned territory in the 1870s several foreign scientists, military men and missionaries described the settlements of the region in their memoirs and books providing data about the amount of Armenian population and their life. A German Generalfeldmarschall H. von Moltke wrote about the circumstances of resettlement of population from an old town Malatia to summer cottages named Aspuzi. Aspuzi was renamed into Malatia while the old town was mentioned as Eskisheir.

There are also interesting facts described in the diaries of British geographer, traveler W. Ainsworth, Russian general E. Chirikov, in the memoirs American missionaries such as S. Richardson, J. Barton and others.

Armenian sources, particularly the studies of priests G. Srvandztyants, Kh. Penneyan also mentioned some valuable facts about islamization and resettlements of Armenians in Malatia region.

According to foreign and Armenian sources about 1500 houses or about 10000 Armenians lived in Malatia town in the 1835–1870s.